

ІСТОРИЧНИЙ ЗМІСТ КАРПАТСЬКИХ І ПРИКАРПАТСЬКИХ ПЕРЕКАЗІВ ПРО ВЕЛЕТІВ

На основі інформації переказів, топоніміки, археологічного, мовознавчого, антропологічного матеріалів автор прийшов до висновку, що під велетами у переказах маютья на увазі венеда-спри.

Ключові слова: перекази, велети, історія, топоніміка, Карпати.

Серед народних переказів Карпат і Прикарпаття привертають увагу перекази про велетів. Поза фантастичністю, властивою традиційній у давнину формі викладу, ми знаємо, що так названа і одна з древніх груп слов'ян, більше того, перекази про велетів-волотів та сліди у мові існують на різних слов'янських територіях. Це спонукує уважніше ставитися до неймовірностей, якими, очевидно, прихована глибока історична пам'ять народу.

Деякі з цих переказів наведено у статті "Народознавчий аспект Тустані". Ось ставлення до таких пам'яток: "... народознавча історія Тустані значною мірою є дотичною до реальної історії і несе в собі елементи унікальної інформації..."¹.

Зацікавлення тустаньськими переказами зумовлене зображеннями на урицьких скелях та роллю, що відіграла на пограниччі Тустаньська фортеця. Але на північний захід від села Урич починається р. Бистриця (права притока р. Дністер), паралельно до якої, (недалеко) тече річечка Сприня та є село Сприня і хутір Мала Спринька. Певне зацікавлення велетами знаходимо у Р.Кайндля ("Гуцули", 2000 р.), а на південний захід від гір у Чернівецькій області, про які переважно писав вчений, зберігся у Румунії ойконім, подібний до бойківських (с. Сприня, х. Мала Спринька), Бая-Спріє. Може бути заперечення: чому тустаньські перекази не пов'язано із значно ближчим топонімом Урич. Отже, необхідно спочатку звернутися до самих карпатських і прикарпатських переказів, пояснення яких необхідно шукати в археології, особливостях залишків племінних діалектів у бойків та гуцулів, етнографічних матеріалах. Істотне значення мають перекази про велетів для дослідження маловідомого "дописемного періоду" історії. У переказі "Парашко! Гориш! Гориш!" маємо: "На великій луці біля ріки Стрия відбувається перший бій між...Святополком і Святославом...Святослав відправляє улюблену дочку Парашку під захист замку. А Окаянний Святополк підпалив замок... Святослав...викрикнув: "Парашко! Гориш! Гориш!" рознеслася горами-долинами луна: "Парашко! Урич! Урич!"² Це доказ, що велети, збережені в народній пам'яті, не є населенням, з яким пов'язаний топонім Урич.

Велети давні: "У предвічні часи, коли попід горами селилися Велети, один з них, обравши собі садибу на бердах, наказав нечистій силі викувати з них палац, і однієї ночі ще до третіх півнів цей палац було викувано. Однак, прослухавши півнів, Велет сам скам'янів"³. Так з наведеного переказу "Палац Велета" дізнаємося, що маютья на увазі "предвічні часи", з чого можемо зробити припущення про недостатню поінформованість щодо цього навіть слов'ян кінця I тис. н.е. У "Скам'янілих Велетах" мовиться: "Дійти до велетства можна було аж за тисячу літ. Тому жили вони кільканадцять тисяч років"⁴. Велетів відносить до глибокої давнини також інше джерело: "На самому початку на землі жили тільки зовсім малі люди; у них були дуже довгі бороди і тому вони називалися "ліктюбородими" (лектобороди). Коли ці карлики перестали існувати, за ними услід появилися велетні (велети). Вони були настільки сильними, що могли обійняти найбільшу ялину, вирвати і перенести її"⁵. Тому цілком закономірно в науці склалася думка про давність велетів у порівнянні з східними слов'янами: "Згідно з поширеними у східних слов'ян легендами, волоти – це народ, що загинув, пішов у землю"⁶. Можна думати (візьмемо до уваги фольклор, пов'язаний із зимовими святами), що "предвічні часи" – це початок н.е. та й, очевидно, перша половина I тис. н.е.

У цитованій праці Р.Кайндля і переказі "Скам'янілі Велети"⁷ розповідається про малих людей. Але, якщо на Буковині вважали велетів мешканцями цієї території зразу ж після "карликів", то на Бойківщині (село Урич) – поруч з малими людьми (імовірно тими ж "карликами"). Чому існує розбіжність? Напевно, з тієї причини, що на Буковину венеди і племена, які вийшли з спільності венедів, прийшли на півтора-два століття пізніше (саме там велети названі після карликів, як наступне населення), а також могли зустрітися з різними групами "малих" людей.

Карпатські перекази про велетів не тільки доповнюють один одного. Вони дещо подібні до розповідей прикарпатців про велетів. Це підводить до припущення про південноприкарпатське (ще до оселення велетів в горах) походження частини їхньої інформації, поданої відповідно до нових умов. Наприклад, знаходимо у Р.Кайндля: "... спритними (порівняймо: спри (Сприня) і сприт -спритність. – авт.) були ті велети. Але й тіла їхні були дуже великими, і вони ступали з однієї гірської вершини на іншу"⁸. Антрополог С.Сегеда пише: "...носії "прасхіднослов'янських" культур – зарубинецької, волино-подільської та київської – застосовували обряд трупоспалення... Відтак доводиться вдаватися до порівняльного аналізу краніологічних матеріалів черняхівських та давньоруських часів. Хронологічний розрив між ними становить шість століть. Але це не так багато, враховуючи спадковий характер расово-діагностичних ознак"⁹. Дальше цей вчений відзначає: "Аналіз краніологічних даних з середньовічних некрополів Русі-України свідчить про те, що відносна широколицість як одна з визначальних рис слов'ян у найбільш виразній формі простежується серед нащадків літописних древлян і волинян. За цією і деякими іншими ознаками (зокрема, великими розмірами черепа) вони схожі з ... західними кривичами, а також середньовічними балтськими племенами: латгалами, земгалами, ятвягами та ін. Всі ці групи належать до кола масивних північних європеїдів"¹⁰. Тепер "високий зріст...переважає на півночі Європи"¹¹. Т.О.Рудич в статті "Антропологічний склад населення черняхівської культури Західної України" пише: "Для морфотипу 3 великі розміри черепної коробки, широке обличчя... змушують шукати аналогії в групах північних європеїдів"¹². А в селі Під'ярків (Перемишлянський р-н, Львівської обл.) теж були перекази про людей-велетнів. Нібито один одному передавав посудину з водою через горб Кишиці (з обох сторін горба б'ють джерела). В іншому випадку вони нібито передавали камінь, який нібито був вкопаний на межі двох племінних володінь. Треба зазначити, що подібні легенди про велетнів були поширеними і в інших місцях Львівщини...в селах Ілів та Борусів. У 1912 році тут були знайдені римські монети I – IIст... Тут також зустрічались археологічні знахідки з часів Київської Русі"¹³. Наявний великий хронологічний розрив, який можна пояснити подальшим розселенням велетів з території Прикарпаття. І знайдено часткове підтвердження ("монети I – II ст."), що "предвічні часи" – часи існування цих людей, припадають на першу половину I тис. н.е.

Про велетів повідомляють також у Білорусі, на Смоленщині¹⁴. З частково уже використаних тут описів бачимо, що зацікавлення велетами було не вузько локальним, як це властиво для творчості, не пов'язаної з буттям всього етносу, а добре накладається на територію розселення венедів і давніх слов'ян. Згадка про "племінні володіння" підтверджує приналежність назви "велети" ("волоти", "велетні") племенам, справді існуючим. Отже, карпатські і прикарпатські перекази про цих загадкових людей можуть мати історичний зміст. Встановити його – мета даної роботи.

Ю.Г.Писаренко відзначає: У східнослов'янських мовах "во-лот-велет" – це велетень, богатир"¹⁵. Б.Д.Грінченко вважав, що велети і велетні – одна група і навіть вислови про велетнів: "Велет = Велетень... Велетні то були високі, високі люде – от як дерева ...Велетню у світі недовго жити...Велетень у громаді – як правда в пораді"¹⁶. Два останні вислови про велетів-велетнів. напевно, засвідчують: 1) войовничість, 2) можливість приналежності назви спочатку воїнам-захисникам ("богатири") та їхнім вождям, згодом поширеної на весь "народ" (3-й вислів), 3) недовготривале існування їхнього угруповання. Наприклад, Птолемей у II ст. н.е. повідомляв про численних венедів¹⁷. У Хустському районі Закарпатської області є Велятин. М.Л.Худаш вказує на писемну згадку про нього: "2-га пол. XIII ст. як Velete"¹⁸. Виникнення ойконша Велятин могло відбутися тільки на підставі велетської присутності в цій місцевості (Велете).

У монографії "Давня історія Верхнього Потисся на рисунку 25 ("Кераміка пам'яток III – IV ст. н.е.") під 3-м номером показана традиційна у черняхівському Прикарпатті словенська форма горщика з Ізи I¹⁹, а Іза знаходиться зовсім недалеко від Велятина. Також відмінною є

на рис. 25 форма під 6-м номером при добре помітних поморсько-пшеворських ознаках в інших формах кераміки з Ізи I. Цікава деталь: теж в Ізі (Іза II) знайдено горщик (16-й номер рис. 24 – "Ліпний і гончарний посуд пам'яток I – II ст. н. е.")²⁰ з подібним до слов'янського зигзаговидним орнаментом. Форма горщика – пшеворська, але тієї частини поліетнічного масиву, про близькість якого до зарубинців говорить багато дослідників. Серед лужицьких форм знайдена подібна до цієї, відповідна є і серед кльопієвих. Ізський могильник названо серед "ключових пам'яток Верхнього Потисся"²¹. Скупчення північніше, поблизу Велятина, багатих скарбів (Нанкове, Руське Поле, Виноградів), закопаних "в кінці II – на початку III ст."²². В. Г. Котигорошко пише про "найбільший нанкінський скарб... входять монети... Септимія Севера (193 – 211 рр.)"²³. Оскільки, як дізналися з цього, скарб захований в Піст, н.е., то він синхронний тому періоду, до якого відноситься згадувана слов'янська форма з Ізи I. Іза, Нанкове розташовані північніше Велятина, і це спонукує розглядати прихід войовничих племен (а перед їхнім приходом ховали скарби) не із заходу, а з півночі, долинами рік Теремля, Ріка, Тересва. Таким чином, можна припустити спільне проникнення пшеворців і однієї з груп велетів, що було звичним для того часу. Невипадково Л.В.Вакуленко вважає: "після середини III ст. н.е. на території Закарпаття... археологічно не простежуються будь-які сліди перебування дакійської людності... III ст. н.е. – це ключовий період першого етапу Великого переселення народів, рушійною силою якого були племена східних германців"²⁴.

При цьому, як уже мовилося, відоме проживання їх не лише в Карпатах і Прикарпатті. Наприклад, ойконім Велин (Бродівський р-н, Львівська обл.) вказує на інший напрям розселень. Тому в "...Білорусі та Західній Росії кургани найчастіше називають "волотовками". У багатьох місцевостях Білорусі було прийнято відправлятися весною на Радуницю (день поминання предків) цілими сім'ями на могили-волотовки, а розповіді про волотів-осилків були традиційними"²⁵.

Велети – також назва лютичів²⁶. Лютичі – нащадки лютів (це фіксує сам етніонім), які тоді, коли за переказами були велети, жили на Прикарпатті. Рання племінна назва "люти" дещо зміненою збереглася в гідронімі (річка) Лючка (Лютка, як р. Полота I полочани), ойконіми: Лютків, Лютовища (порівняймо: Лютовища з назвою гори велетів "Кищиці" у Під'яркові). Довгі кургани кривичів (нащадків білих хорватів-кривів) були "волотовками" – місцем поховання предків (це визнання спорідненості дуже важливе) населення, яке знає про велетів-волотів.

Хорвати (криви) походять з групи хорів (була з кінця I тис. до н.е., поки не розділилася на хорватів і хорутанів, але, мабуть, ще певний час паралельно вживалася їхня стара назва). Ця група до розділення називала себе не слов'янами, а славами, свої великі роди – словітами-славутами (с. Словіта (Золочівський р-н, Львівщина), порівняймо з волот-велет). Автор це заторкнув у монографії "Локалізація племінних союзів на території Прикарпаття". Візантіїці знали: слави, слов'яни – один етнос²⁷.

Привертає увагу той факт, що в назвах слави і волот-велет подібні склади ла- і -до, -ле. В етніонімі "слов'яни" маємо уже склад ло-, як у волот, але у слові поле – склад -ле. Слово пологий передає тодішнє розуміння складу "ло", адже хор – це дуже пологий схил, що переходить на рівнину у заплаві. Слова поля, поле при зіставленні розкривають значення складу -ля (ла), як декілька -ле. В етніонімі "словени" знаходимо склад -ве-, як у "велет". Отже, велети-волоти ототожнювалися з славами-хорами, ранніми слов'янами з архаїчними традиціями хорів, тому могили предків називали "волотовками" ("ло" у словах: волот, словени).

Р.Кайндль подає розповіді гуцулів про потоп: "...велети... Оскільки вони чинили багато злочинів, Бог вирішив знищити цей рід сорокаденним дощем... Інші кажуть, що під час потопу по воді плив ріг; на ньому, мовляв, врятувалося двоє людей, від яких походять всі, хто тепер живе. Але вони, в порівнянні з велетами, дуже малі і стануть ще меншими, аж поки земля знову буде заселена лише карликами"²⁸. З цього випливає, що у Карпатах слов'яни ще в XIX ст. знали про своє походження від людей, яких називали велетами. Існування різних розповідей про потоп зумовлене наявністю залишків неслов'янської людності. А.Г.Преображенський подає значення слова "веляча" – "лютий"²⁹. У гуцульській розповіді про бабу "Євдоху" йдеться про зміну клімату у березні: "...розігралася жажлива негода, лив дощ, а вночі наступив лютий мороз... Так стара навела на землю, через свою манірність, сувору віхолу, яка тепер повторюється щорічно"³⁰. Значить, клімат став вологим, і тоді переселялися велети (порівняймо: Velete і

Велячин, велети і веляча). Вологим став клімат, зокрема, у другій половині I ст. до н.е.³¹ Тоді, відзначають археологи, зарубинці просувалися на південь.

Була традиція називати підвищення рогами. Вживане поле – рихле (ріг-ле). Бо у гуцулів "одноріг (одноріх)"³² і в них топоніми Рахів, Ворохта). Безпосередньо на землі (на розі) камінь чи колода перед входом – поріг. Наведене підводить до висновку, що венеди у I ст. н.е.³³ врятувалися на розі-хорі в Прикарпатті. Адже, чому кут називають ще рогом (наприклад, ріг хати). Пологі схили-хори трапляються на закрутах (кутах, "колінах") рік, потоків, наприклад, на потоці у селі Дусанові (Перемишлянський р-н, Львівщина, частина села з назвою "Хомец"), де саме виявлено автором білоруське поселення.

У переказі "Скам'янілі Велети" теж дізнаємося про події під час зміни клімату: "Жили тут дві родини Велетів. У них було одинадцять синів – Велетів-красенів: високих, гордих, поставних, сильних... А в третьої – росли доньки-красуні, також Велети..."

Одного разу чомусь небо впало на землю. І чотири юноти, що мали вже по тисячу років, пішли в чотири сторони на край світу підняти небо. Підняли його й підперли... Але камені були низькими і небо повисло над самою землею... Послали до родичів морську орлицю. вона носила в дзьобі воду, а на крилах – поживу. Але з часом... не носила ні води, ні поживи.

Тоді на допомогу їм пішли чотири Велети-дівчата... Але додому не повернулися.

Зостали сім молодих Велетів... А жила неподалік ворожка з сімома дочками: миршавими, маленькими, кривоногими і підсліпуватими. Захотіла вона видати їх заміж за красенів. Але Велети навіть не хотіли слухати про це. Розгнівалася чарівниця. Вирішила красенів омертвити... Сім днів пекла плячки на пекучому сонці..."³⁴. Спочатку, можливо, мається на увазі посилення вологості клімату перед н. е., але мова про безводдя (носила орлиця у дзьобі), безхліб'я (посуха), морську рибу, палюче сонце, на якому "пекла", наводить на думку про зміну клімату на межі III – IV століть³⁵. Зрештою, слова "додому не повернулися" вказують на територію поза Бойківщиною, тому що у ній "скам'яніли". Отже, волоти жили і на початку посухи у IV ст. н.е.

У переказах про велетів є відгомін ворожнечі велетів з іншими етносами. Тацит розповідає: "венеди задля грабунку нишпорять на землях між певкінами (бастарнами) та фенами і, озброєні щитами, рухаються з великою швидкістю"³⁶. У цих нападах деякі венеди призвичаїлися до грабунку так, що стали являти загрозу навіть для венедів з інших племен. Згадка про "злочини" венедів у Р.Кайндля підтверджує переказ "Гостинець...", хоч у ньому проглядається нашарування інформації з пізніших часів: "...їх називали Велетами. А було їх чотири. І збудували вони величезний замок-палац... А попри палац йшов гостинець. По ньому денно і нічно їхали гості. Велети їх тут зустрічали і зупиняли... Велетам залишали всякий крам і гроші. Цим чотирьом (у переказі про нібито підпирання неба, теж чотири велети. – авт.) позаздрили такі ж Велети, які займалися розбоєм, грабунками і крадіжками. Напали вони на чотирьох Велетів і забили їх в землю... Розбійники зайшли в підземелля палацу, там заблудили і пропали"³⁷.

Велети – це спри, розповідає казка лужицьких сербів про велетня Спревника ("про історію виникнення міста Будишина")³⁸.

Отже, очевидний зв'язок між венедями-спрами і велетами з переказів на широкій пізньовенедській території.

¹ Щур Р. Народознавчий аспект Тустані // Львівський історичний музей "Наукові записки". – Вип. IX. – 2000. – С. 273.

² Так само – С. 275.

³ Так само.

⁴ Так само. – С. 274.

⁵ Кайндль Р. Гуцули. – Чернівці, 2000. – С. 130.

⁶ Писаренко Ю.Г. Смерть Святогора: відголос передісторії людства в билинах // Український історичний журнал, 1999. – №2. – С. 133.

⁷ Щур Р. Народознавчий аспект Тустані // Львівський історичний музей "Наукові записки". – Вип. IX. – 2000. – С. 274.

⁸ Кайндль Р. Гуцули. – Чернівці, 2000. – С. 130.

⁹ Сегеда С.П. Антропология. – К., 2001. – С. 289.

¹⁰ Так само. – С. 294.

- ¹¹ Так само. – С.192.
- ¹² Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Західної України // Археологія, 2004. – №. 3. – С.40.
- ¹³ Лаба В. Історія села Під'ярків... – Львів, 1997. – С.3.
- ¹⁴ Писаренко Ю.Г. Смерть Святогора. відголос передісторії людства в билинах// Український історичний журнал, 1999. – №2. – С.133.
- ¹⁵ Так само. – С.133.
- ¹⁶ Грінченко Б.Д. Словник української мови. – К., 1958. – С.131.
- ¹⁷ Винокур І.С., Тимощук Б.О. Давні слов'яни на Дністрі. – Ужгород, 1977. – С.8.
- ¹⁸ Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів. – С.54.
- ¹⁹ Давня історія Верхнього Потисся. – Львів, 1991. – С.159.
- ²⁰ Так само. – С.158.
- ²¹ Так само. – С.163.
- ²² Так само. – С.156.
- ²³ Так само.
- ²⁴ Вакуленко Л.В. Етнокультурна ситуація на Українському Закарпатті в першій половині I тис. н. е. // Археологія, 2003. – № 3. – С.64 – 65.
- ²⁵ Писаренко Ю.Г. Смерть Святогора: відголос передісторії людства в билинах // Український історичний журнал, 1999. – №2. – С.133.
- ²⁶ Піцишин М., Овчинников О. Міф про державу дулібів VI // Львівський історичний музей "Наукові записки", 1997. – Вип. VI. – Частина I. – С.128.
- ²⁷ Чичуров І.С. Візантійські історичні оповідання.– М., 1985. – С.58 – 59.
- ²⁸ Кайндль Р. Гуцули. – Чернівці, 2000. – С.131.
- ²⁹ Преображенський А.Г. Етимологічний словник російської мови.-М., 1959. – Т.І. – С.71.
- ³⁰ Кайндль Р. Гуцули. – Чернівці, 2000. – С.117.
- ³¹ Археологія та стародавня історія України. – К., 1992. – С.229.
- ³² Кайндль Р. Гуцули. – Чернівці, 2000. – С.131.
- ³³ Онищук Я. До питання про етнокультурну ситуацію на Волино-Подільському пограниччі в перших століттях н. е. // Львівський історичний музей, "Наукові записки", 1997. – Вип. VI. – Частина I. – С.110 – 111.
- ³⁴ Щур Р. Народознавчий аспект Тустані // Львівський історичний музей, "Наукові записки". – Вип. IX. – 2000. – С.274.
- ³⁵ Археологія та стародавня історія України. – К., 1992. – С.229.
- ³⁶ Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів, 1999. – Т.І. – С.221.
- ³⁷ Щур Р. Народознавчий аспект Тустані // Львівський історичний музей, "Наукові записки". – Вип. IX. – 2000. – С.279 – 280.
- ³⁸ Лужицькі серби. – Львів-Будишин, 1997. – С.144.

Данная статья является попыткой установить о каком населении названных регионов идет речь у старинных преданиях о велетах-волотах. Очевидная сходность этих карпатских и прикарпатских преданий дает основание считать, что они возникли в один и тот же период. Опираясь на предания, местную топонимику, данные археологи, лингвистики, антропологи автор сделал вывод, что, под названием "велеты" в преданиях имеются в виду венеда-спры.

Ключевые слова: переводы, великаны, история, топонимика, Карпаты.

The article is an attempt to determine what population of the mentioned regions is described in narrations about velets-volots. The evident similarity of Carpathian and Prycarpathian narrations suggests them as being created in the similar period. On the ground of information from narrations, toponymy, archeological, linguistic, anthropological materials the author came to conclusion that by velets veneds-spries are suggested.

Keywords: translations, giants, history, toponymy, Carpathians.